

A. Sikorskyi found 164 archaeological sites, including 64 settlements, 48 of which were dated to Bronze Age. Based on these materials, Anatoliy Sikorskyi identified a group of settlements which are dated to Catacomb culture and Babyne culture of Bronze Age. There was Northern Black Sea metalworking centre in the Late Bronze Age, due to finds of casting matrices and bronze tools.

Anatoliy Sikorskyi devoted considerable attention to fixing and recording of the mounds in the Vysun valley. He registered 137 mounds which were located on the river watershed at the high indigenous banks.

Keywords: Anatoliy Sikorskyi, the Vysun river region, settlement, archaeological sites, Bronze Age.

Матеріал надійшов 13.10.2016

УДК 903:572.9(477)“653”

Залізник Л. Л.

ОВРУЦЬКА ОКОЛИЧНА ШЛЯХТА ТА ПРОБЛЕМА ПОЧАТКУ УКРАЇНОГЕНЕЗИ

У статті досліджено питання безперервності етнокультурного розвитку корінного населення Овруччини з X–XIII ст. Генетичний зв'язок автохтонів Овруцького кряжу з руським населенням регіону княжих часів є переконливим аргументом на користь ранньосередньовічної версії походження українського народу.

Ключові слова: етнологія, археологія, Овруцький кряж, Київська Русь, походження українського народу, тяглість етнокультурного розвитку.

Навесні 2016 р. археолого-етнологічна експедиція Інституту археології НАНУ та Науково-дослідного інституту українознавства МОН обстежувала палеолітичні пам'ятки Овруцького кряжу, що на півночі Житомирщини. Під час роботи експедиції автор цих рядків ознайомився з добутими Східноволинською експедицією НАНУ на чолі з А. П. Томашевським переконливими фактами тяглості етнокультурного розвитку корінного населення краю з часів Київської Русі до сьогодні, що проливає світло на початкові етапи україногенези.

Тяглість етнокультурного розвитку як критерій визначення віку етносу

Визначення часу народження етносів – одне з важливих завдань етнології, коректному вирішенню якого заважає нерозробленість методологічних принципів цієї процедури.

Сучасна етнологія розглядає народи (етноси) як своєрідні етнокультурні організми, що народжуються і протягом свого життя проходять кілька послідовних фаз історичного розвитку – дитинство, юність, зрілість, старіють, дряхліють і рано чи пізно дезінтегруються. Хоч би якими патріотами України, Росії, Польщі чи Англії ми були, слід пам'ятати, що народи, як і люди, смертні. Це добре відомо археологам. Де ті кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни, авари, хозари, печеніги, половці? Лише степові кургани нагадують про їхнє існування.

Життєвий шлях етносу – це безперервна трансформація його етновизначальних ознак (мови, етнокультури, ментальності), що неминуче закінчується дезінтеграцією народу, його розчиненням і асиміляцією молодшими етносами. Вік етносу визначається за безперервністю (тяглістю) його етнокультурного розвитку на

його етнічних землях. Для цього залучаються дані різних дисциплін (етнографії, фольклористики, археології, антропології, мовознавства, писемні джерела тощо), за допомогою яких ретроспективним шляхом простежується, як далеко в глибину віків не переривався історичний процес на землях конкретного етносу.

Закони етнокультурного розвитку Європи універсальні і поширюються на великі регіони зі спільною історією. Зокрема, середня смуга Європи від Атлантики до Дніпра, що перебувала під впливом Стародавнього Риму, демонструє тяглість етнокультурного розвитку починаючи з раннього середньовіччя. З падінням Римської імперії Велике переселення народів закінчується, мігранти осідають на землю, змішуються з аборигенами, започатковують нові народи, що населяють континент до нашого часу. Тяглість етнокультурного розвитку на землях Англії, Франції, Іспанії, Німеччини, Чехії, Сербії, Польщі з раннього середньовіччя до нашого часу дає підстави починати національну історію згаданих народів з V–VI ст.

Питання тяглості етнокультурного розвитку на етнічних землях українців також є ключовим для вирішення проблеми україногенези. Як відомо, три версії походження українців конкурують у наш час між собою: трипільська, ранньосередньовічна та пізньосередньовічна. Тяглість розвитку від трипільців до сучасних українців викликає великі сумніви в переважній більшості фахівців. Адже після дезінтеграції Трипільля близько 5 тис. років тому північну частину лісо-степів Правобережної України, на яких раніше жили трипільці, заселили племена культур кулястих амфор та шнурової кераміки, а південну – носії ямної культури (рис. 1).

Не викликає сумніву дослідників тяглість розвитку в лісостеповій та лісовій смугах України принаймні з кінця XV ст. Однак прибічники пізньосередньовічної концепції походження українців (а це переважно радянські та сучасні російські дослідники) заперечують прямий генетичний зв'язок населення козацької України з людністю Південної Русі X–XIII ст. Вони наголошують на хіатусі, що нібито стався на півдні Русі у XIII–XV ст. через монголо-татарську навалу.

Зокрема, відомий російський історик Михайло Погодін ще в середині XIX ст. стверджував, що княжий Київ та державу Русь заснували великороси, що мешкали в Середньому Подніпров'ї до татарської навали. Остання нібито змусила великоросів переселитися на Верхню Волгу, де вони заснували Московське царство. Малороси, за М. Погодіним, переселилися

в запустіле через монголо-татарську навалу Подніпров'я з Прикарпаття лише у XIV ст. [12].

Чи дійсно з приходом татар етнокультурний процес на українських етнічних землях між Сяном на заході, Київським Подніпров'ям на сході та Прип'яттю на півночі увірвався, як це твердять російські дослідники?

Ще в другій половині минулого століття українські археологи показали, що татаро-монгольська навала не призвела до повного запускання Південної Русі. Татари знищили населення кількох міст, зокрема Києва, Переяслава, про що свідчить Плато Карпіні [7, с. 25], який відвідав зруйнований Київ у 1246 р. Він пише, що після тривалої облоги монголи взяли столицю Русі Київ і вбили її мешканців: «...Коли ми їхали через їхню землю, то знаходили незчисленні кістки і голови мертвих людей, які лежали на полі, бо місто те було дуже великим і багатолюдним; а тепер воно зведено нінащо, ледь є там 200 домів, а людей тримають вони у важкому рабстві» [7, с. 25].

З приходом монголо-татар руське населення справді полишило степову та більшу частину лісо-степової смуги України і відійшло на Полісся, Прикарпаття та Волинь, де численні міські та сільські поселення продовжили своє функціонування до наших днів.

Разом з тим, попри масове знищення населення княжого Києва в темні віки XIII–XV ст., в місті та на його околицях і далі діяли духовні святині Русі – Печерський, Михайлівський, Софійський монастирі, духовно пов'язуючи княжий період української історії з козацьким. Щодо Переяслава можна говорити про «перезаснування» міста у XVI ст., оскільки XIV–XV століття в межах міста представлені поодинокими знахідками, які свідчать, що життя в цей час на території спаленого татарами міста ледь жевріло. Однак історичні та археологічні джерела свідчать, що міста Західної Русі (Львів, Холм, Перемишль, Галич, Лучеськ та ін.) продовжили свій розвиток і в темні віки української історії XIII–XV ст., зв'язуючи киеворуський та козацький періоди національної історії українців.

Окремим драматичним сюжетом давньоукраїнської історії є доля численних руських поселень долини Нижнього Дніпра XI–XIII ст. Археологічні дослідження показали, що сотні киеворуських поселень функціонували вздовж Дніпра аж до його гирла і Олешківських пісків на Херсонщині принаймні з XI до кінця XV ст. Авторів цих рядків у 70-х роках XX ст. особисто довелося розкопувати киеворуське поселення XI–XIII ст. у гирлі р. Самари біля селища Огринь, що в межах сучасного міста Дніпра.

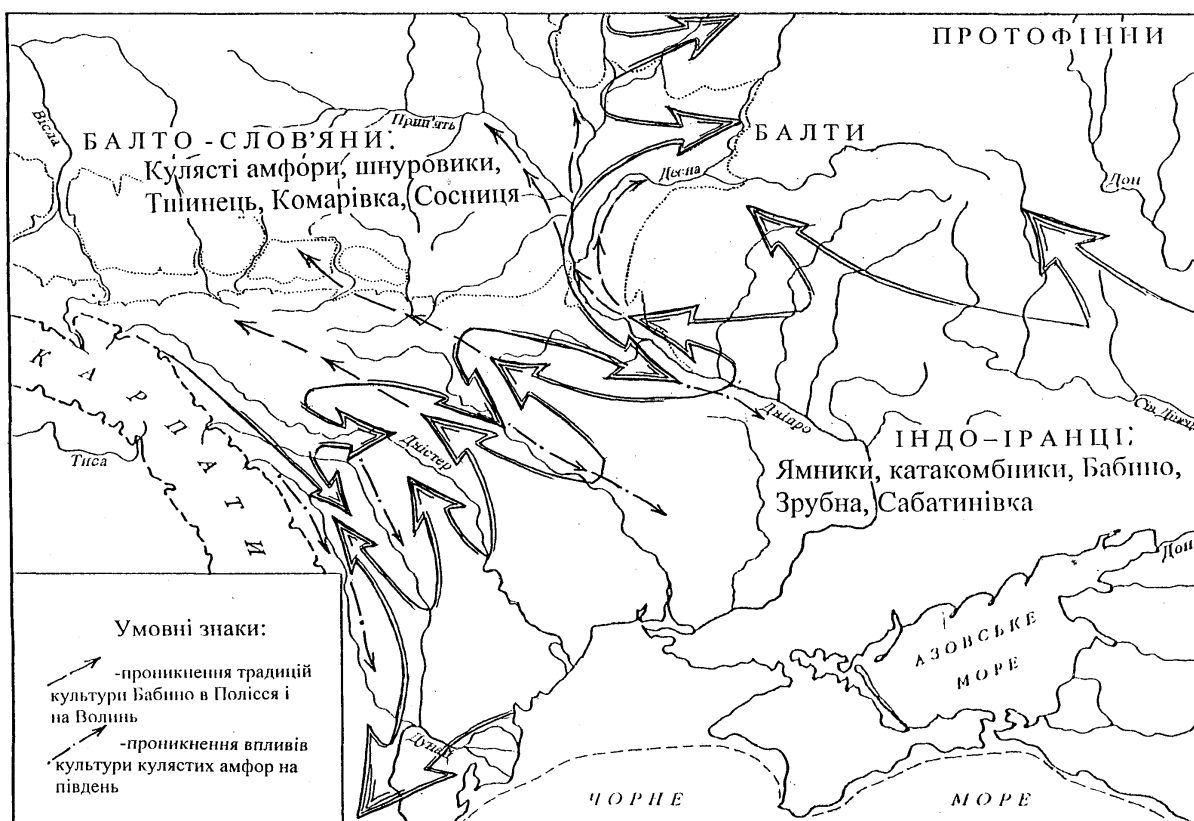

Рис. 1. Розселення прасурів індо-іранців та балто-слов'ян на колишніх землях трипільців у III–II тис. до н. е.

Надзвичайно потужний і багатий культурний шар свідчив про безбідне, повноцінне і тривале функціонування руського селища на межі з кочівницьким Степом.

А. О. Козловський захистив дисертацію і видав монографію, присвячену руським селищам Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя [9]. Виявилося, що з XI по кінець XV ст. в Нижньому Подніпров'ї від Запоріжжя до Херсона функціонували десятки руських поселень, археологічні матеріали яких мало чим відрізнялися від матеріалів Київщини того ж часу. Цікаво, що всі ці руські селища загинули не в часи монголо-татарської навали XIII ст., а значно пізніше – у кінці XV ст. Тобто вони припинили своє існування внаслідок походів не Батия, а кримського хана Менглі Гірея. Однак слід визнати, що вони не переросли в козацькі поселення XVI–XVIII ст. і тяглість розвитку руської етнокультури XI–XIII ст. на Нижньому Дніпрі за часів пізнього середньовіччя урвалася.

Отже, маємо певну проблему з конкретними прикладами тяглість етнокультурного розвитку між киево-руським і козацьким періодом історії українського народу принаймні в степовій та лісостеповій Україні. Довести ранньосередньовічні витoki українського народу можливо лише на конкретних прикладах тяглість розвитку від княжої до козацької України. Овруччина є саме

тим регіоном, де така тяглість простежується научно і переконливо.

Овруччина. Історична довідка

Овруцький кряж являє собою плато площею 60×20 км, що піднімається над низинами та болотами Житомирського Полісся на 120–150 м. Своєрідну природу, мальовничі ландшафти, унікальну геологію кряжу описав на початку XIX ст. відомий український геолог П. А. Тутковський [15; 16], який порівнював кряж із «Загубленим світом» Конана Дойля. Регіон має багату історію, свідками якої є не лише писемні джерела (люстрації XIV–XVIII ст.), а й численні археологічні пам'ятки середньовічного часу: городища, селища, майстерні, курганні могильники.

Від давнього адміністративного центру кряжу м. Овруча на схід до західної «столиці» регіону селища Словечно ведуть дві дороги: північна – уздовж північного краю кряжу і південна – уздовж річки Норинь, що обмежує кряж з півдня. На цих дорогах розташовано більшість сіл регіону, що, судячи з археології, виникли ще в другій половині X – XI ст. і фактично безперервно розвивалися до нашого часу. Назви багатьох з них не мінялися принаймні з XV ст., судячи з писемних джерел – люстрацій XV–XVIII ст.

Історичним та адміністративним центром регіону з другої половини X ст. до сьогодні є місто Овруч – Вручій киеворуських літописів. Уперше Вручій згадується в літописі під 977 р. у зв'язку з битвою між синами Святослава – Олегом, що на той час сидів у Вручю, та його братом – київським князем Ярополком. Радзивілівський літопис сповіщає, що, зазнавши поразки від Ярополка, «...Олег же зі своїми воїнами побіг у місто, зване Вручій, а через рів до міських воріт був перекинутий міст, і люди, тіснившись на ньому, зіштовхували один одного униз. І зіштовхнули Олега з мосту у рів. Багато людей падали туди, при чому коні давили людей. Ярополк, увійшовши до міста Олегова, захопив владу і послав шукати свого брата, і шукали його та не знайшли. І сказав один деревлянин: “Бачив я, як учора зіштовхнули його з мосту”. І послав Ярополк знайти брата, і витягували трупи з рову з ранку і до півдня, і знайшли Олега під трупами; винесли його і поклали на килим. І прийшов Ярополк, плакав... І поховали Олега у полі біля міста Овруча, і є могила його у Овруча до цього часу», – писав Нестор-літописець.

Після спалення княгинєю Ольгою Іскоростеня у 945 р. і підкорення Києву племені деревлян у другій половині X ст. до Вручя перейшли функції головного центру Деревлянської землі. Овруцька волость стала осередком підвладного князю Києву служилого люду, функцією якого був військовий контроль над підкореними деревлянами. У люстраціях XV–XVIII ст. ця верства зветься овруцькою околичною шляхтою.

Овруцька околична шляхта

У 1838 р. Російська імперія відкрила для себе існування на Овруччині незвичайної верстви населення, яка не вписувалася в жорсткі рамки структури імперської держави. Очільник Волинської губернії О. Маслов після інспекційної поїздки ввіреними територіями в рапорті до царя Миколи I доповідав про бідну, але надзвичайно численну шляхту Східної Волині, яка живе цілими селами, що звать околицями, і, попри бідність, вважає себе дворянством. «Сумно дивитися на цих людей, які не відрізняються від селян ні ментальністю, ні способом життя, не платять податків, не підлягають державній службі, користуючись дворянськими привілеями», – писав губернатор. Ці люди говорять по-малоросійськи, однак вони, незважаючи на бідність, живуть гідно і чисто. В одному із сіл нарахували понад тисячу душ з однаковим прізвищем і всі вони вважають себе дворянами. На рапорт

губернатора Микола I наклав резолюцію – «строго изучить!» [3, с. 171, 172].

Вивчення околичної шляхти Східної Волині розпочав під час українського відродження в другій половині XIX ст. В. Б. Антонович [1], який започаткував історіографічну традицію вбачати в околичній шляхті нащадків боярсько-дружинної верстви Київської Русі, своєрідного українського аналога західноєвропейського лицарства. Пізніше до проблематики овруцької шляхти зверталися інші дослідники [11; 8; 17; 3; 4; 19; 14; 13].

Осередком овруцької околичної шляхти була Зауська волость, адміністративним центром якої з 1170 р. до XIX ст., як зазначалося, був Овруцький замок. Заушшя – землі, що за р. Уша (сучасна р. Уж), звідки друга назва зазначеної соціальної верстви – зауська шляхта. Овруцькому замку в межах Зауської волості були підпорядковані середньовічні центри Житомирщини: Іскоростень, Олевськ, Лугини, Малин, Народичі.

Археологічні джерела свідчать, що зафіксовані люстраціями XV–XVIII ст. шляхетські села (Мелені, Білка, Дідковичі, Недашки, Сингаї, Бехи, Михайлівка, Васьковичі) виникли ще в киеворуський час – у X–XIII ст. [13]. Київський князь Володимир Ольгердович (1363–1394) виділив нові землі зауській шляхті під «ординську службу». Шляхтичі повинні були супроводжувати гінців та послів через степ в Орду, а також ставити намети для київського воєводи під час військових походів [19, с. 223–224]. Наприкінці XIV–XV ст. по річках Уж, Ірша, Уборть засновується багато нових родових гнізд околичної шляхти. У документах XIV–XVIII ст. згадуються близько 50 родів околичної шляхти, які проживали в родових селах відповідної назви: Баранівські, Бехи, Болсуновські, Васьковські, Верповські, Виговські, Гаєвські, Дідковські, Закусили, Кобилинські, Кончаковські, Костюшковські, Круковські, Левківські, Меленевські, Можарівські, Немержицькі, Недашківські, Пашинські, Пашковські, Сингаївські, Скуратівські, Ходаківські, Чоповські, Шваби, Яблонські та ін.

У XVI ст. в процесі становлення правових основ Литовської держави, зафіксованих Першим (1529) та Другим (1566) Литовськими статутами, оформився і правовий статус зауських бояр як шляхтичів [6, с. 99]. Гійом де Боплан пише про бідну шляхту, якій король надав маєтки: «Нашадки бояр успадковують їх за умов виконання військової служби за власний кошт. Усякий раз на вимогу великого гетьмана вони повинні виконувати все, що їм накажуть на користь держави» [5, с. 103].

Околична шляхта вела багатолітню боротьбу за православ'я, проти окатоличення та полонізації. Особливо вона посилилася під час Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, найближчим соратником якого був Іван Виговський, що згодом став гетьманом України. Крім роду Виговських, активну участь у війні брали роди Скуратівських, Яблонських, Боглевських, Богучевичів, Пашинських, які показалися [13].

Цілеспрямований наступ на околичну шляхту у XVII–XVIII ст. вели за підтримки короля польські магнати. Численні документи свідчать про тривалі судові тяжби дрібної шляхти із земельними магнатами з прагненням відстояти свої давні права і вольності. Разом з тим частина дрібної шляхти прийняла католицизм і брала участь у польських повстаннях кінця XVIII – XIX ст.

У плани Російської імперії не входило надання дворянських привілеїв дуже численній дрібній шляхті Правобережної України. Адже дворянство звільняло родину від податків і рекрутування до армії. До того ж частина шляхтичів через участь у польських повстаннях демонструвала свою нелояльність до Російської імперії. Після повстання 1830 р. Микола I створив спеціальні повітові комісії для переведення зубожілих шляхтичів у стан громадян, що сплачують податки і рекрутуються до армії. З 1831 р. по 1845 р. скасовано дворянські привілеї близько 350 тис. шляхтичів Правобережної України, статус яких понизили до податкового стану. Право на потомствене дворянство отримали лише найбагатші представники околичної шляхти. Наприклад, на 1913 р. у Вигові проживало 4,5 тис. людей з прізвищем Виговські. Однак лише 14 з них мали володіння понад 50 десятин, що давало право на потомствене дворянство. Позбавлені дворянських привілеїв шляхтичі втрачали соціальні перспективи – ставали платниками податків, рекрутувалися до армії, позбавлялися права на вищу і навіть середню освіту [3; 10; 18; 13].

Після більшовицької революції 1917 р. бути дворянином-шляхтичем стало взагалі небезпечно. Але пам'ять про шляхетське походження збереглася в родових гніздах околичної шляхти на Овруччині до наших часів. Літня жінка на прізвище Можаровська з с. Можари розповідала, що, якби в молодості (у 60-ті роки минулого століття) вона спробувала б одружитися з хлопцем з нешляхетським прізвищем, батьки вигнали б її з дому. Нащадки околичної овруцької шляхти і нині ховають померлих на окремих шляхетських кладовищах. Наприклад, між заснованими ще в киеворуський час селами

Можари та Левковичі функціонують три кладовища, одне з яких називають шляхетським. На ньому ховають майже виключно Можарівських, Левківських та Немержинських, про що свідчать відповідні написи на могилах.

Татарська альтернатива киеворуським витокам родоводу околичної шляхти

Переважаюча більшість дослідників приєдналася до поглядів В. Антоновича на околичну шляхту Овруцької волості як нащадків дружинно-боярської верстви київських князів, що пережила монголо-татарську навалу і далі несла васальну службу київському князю в литовський період. Альтернативну думку сформулювала Н. Яковенко, яка вважає, що витоки околичної шляхти Овруччини та Заушшя «криються не в спільному давньоруському корені», а в походженні «з п'яти родових стовбурів, започаткованих особою-родоначальником з тюркським іменем... Враховуючи, що найраніший відлік осілості тутешні роди беруть від Володимира Ольгердовича, гіпотетично можна припускати, що саме він оселив довкола Іскоростенського городища кілька татарських родин», які повинні були перепроводжати послів та гінців з півночі через степ до Орди [19, с. 224].

Однак сама ж дослідниця наводить свідчення хронік, які заперечують її ж припущення, що «найраніший відлік осілості тутешні роди беруть від Володимира Ольгердовича» (1363–1394). Зокрема, бояри Чоповські і Білоцькі згадують привілеї, надані їм «гідної пам'яті княжатами руськими». А родова легенда Бехів виводила їхній рід від воєводи Бега, який разом з княгинею Ольгою здобував Іскоростень, помщаючись за смерть Ігоря [2, с. 10].

Наталя Яковенко вважає, що ці родові перекази околичної шляхти Овруцької волості «безумовно, слід віднести до області фантазій» [19, с. 224]. Припустимо, що це так. Але чому серед різноманітних родових легенд шляхти немає «фантазій» про походження з роду тюркського воєначальника, васала Володимира Ольгердовича? Останній правив на 500 років пізніше за Ольгу, тому пам'ять про тюркське коріння зауської шляхти мала б зберегтися краще, ніж про взяття Іскоростеня. Звісно, за умови, що це тюркське коріння справді існувало.

Якщо зауська шляхта – прямий нащадок «кількох татарських родин», то чому переважна більшість родових прізвищ околичної шляхти не тюркського походження? Чи, отримавши наприкінці XIV ст. землі під Іскоростенем, татарські

Рис. 2. Курган X ст. поблизу городища в с. Норинськ, яке за археологічними даними функціонувало з X по XVIII ст.

Рис. 3. Сучасні могили поряд з курганами X–XIII ст. на кладовищі с. Желонь, що функціонує з домонгольських часів

родини-засновники околичної шляхти Заушшя зразу ж забули своє тюркське походження і мову? Така ситуація не відповідає історичній практиці. Наприклад, російське дворянство, яке, до речі, зароджувалося в часи того ж Володимира Ольгердовича, прекрасно зберегло свої тюркські прізвища до нашого часу – Шереметьєви, Басманови, Юсупови, Салтикові, Кутузови, Чаадаєви тощо.

В українській історії маємо приклад надання київськими князями XI–XIII ст. тюркським родам торків, печенігів, ковуїв, турпеїв, берендеїв земель по річках Рось, Трубіж, Ірпінь за умови несення ними військової служби на кордоні зі Степом. Згадані роди та їхні очільники, навіть попри прийняття багатьма з них християнства, століттями зберігали свої родові прізвища тюркського походження – Сохмат, Козарин, Кундудвій, Кулмей, Кокей, Чюрнай тощо. Літописні чорні клобуки або «наші погані» XI–XIII ст. полишили в Пороссі і відповідну тюркську топонімію, яка місцями збереглася до сьогодні – міста Чюрняїв, Торчеськ, села Велике та Мале Половецьке.

Попри «гіпотетичне припущення» Н. Яковенко про походження околичної шляхти Заушшя від «кількох татарських родин», що мали «спільного родоначальника з тюркським іменем», та «щільне розселення тут тюркського елемента» [19, с. 224], ні родові прізвища околичної шляхти, ні топонімія Заушшя не несуть слідів виразних тюркських впливів. А на це треба було б очікувати за «щільного розселення тюркського елемента» в Заушші наприкінці XIV ст. Про відсутність тюркської топонімії на Заушші, зокрема в басейні Ужа, пише Микола Бех [2].

Схоже, роль тюркських родоначальників у родословній околичної шляхти явно перебільшена. До того ж тривалими археологічними дослідженнями родових поселень околичної шляхти Овруччини та Заушшя встановлено, що засновані вони не в кінці XIV ст., як слід було б очікувати за припущенням Н. Яковенко, а значно раніше – наприкінці X–XI ст., що відповідає родословній околичної шляхти В. Антоновича. Новітні дані археології переконливо свідчать про значно глибше за часи Володимира Ольгердовича києворуське коріння служилого шляхетського стану Овруччини та Заушшя [14, с. 486].

Археологія про тисячолітню тяглість культурно-історичного розвитку Овруччини

Значний внесок у вивчення Овруцької околичної шляхти зробила Східноволинська археологічна експедиція Інституту археології НАНУ на чолі з А. П. Томашевським. Майже двадцять років,

з 1996 по 2014 р., її співробітники проводили суцільні археологічні обстеження Овруччини з фіксацією за допомогою JPS не лише всіх археологічних пам'яток, а й окремих знахідок. У процесі цих багаторічних робіт ретельно досліджувалися родові села-гнізда околичної овруцької шляхти – Левковичі, Можари, Гаєвичі, Білка, Бехи, Кобилин, Шваби, Норинськ, Круки та ін. Цими роботами переконливо доведено києворуський час заснування численних сіл околичної шляхти Овруцької волості. Під час картографування пам'яток виявилось, що села овруцької околичної шляхти розташовані безпосередньо на пізньосередньовічних та києворуських поселеннях. «Археологічні свідчення показують відносну безперервність існування місцевого заселення і його культури... протягом тисячоліття. Зони заселення києворуської і наступної середньовічної Овруцької волості (і повіту) просторово суміщаються і генетично переростають одна в одну» [14, с. 486].

«Звертає на себе увагу наявність практично в усіх випадках цілих комплексів києворуських пам'яток біля гнізд Овруцької околичної шляхти – курганних могильників, поселень, в деяких місцях зразу кількох (парних) поселень... В основі практично всіх реально і ретельно обстежених нами сіл-гнізд Овруцької околичної шляхти знайдено києворуські пам'ятки. Це означає, що ці населені пункти були вкраплені в києворуську систему заселення і ми спостерігаємо явище поступальної спадкоємності (аж до сучасності)» [14, с. 481].

Після спалення Іскоростеня княгинєю Ольгою у 945 р. і підкорення деревлян адміністративним центром Деревлянської землі став підвладний князюму Києву Вручій. А. П. Томашевський звернув увагу на тяжіння традиційних поселень околичної шляхти до скупчень пам'яток лукарайковецької культури деревлян рубежу IX–X ст. Зокрема, концентрацію родових сіл околичної шляхти маємо в басейні Ужа та по р. Ірша, в межах ужського та іршанського угруповань Деревлянського племінного союзу. Дослідник припускає, що київські князі в другій половині X ст. осаджували своїх бояр та дружинників у басейнах Ужа та Ірші для контролю над щойно підкореними деревлянами [14, с. 482].

Навесні 2016 р. археолого-етнологічна експедиція Інституту археології НАНУ та Інституту українознавства МОН обстежувала раніше відкриті Східноволинською експедицією ІА НАНУ на чолі з А. П. Томашевським стоянки палеоліту та пам'ятки часів Київської Русі поблизу нинішніх сіл околичної шляхти на Овруччині. Наявність у їхніх межах археологічних матеріалів,

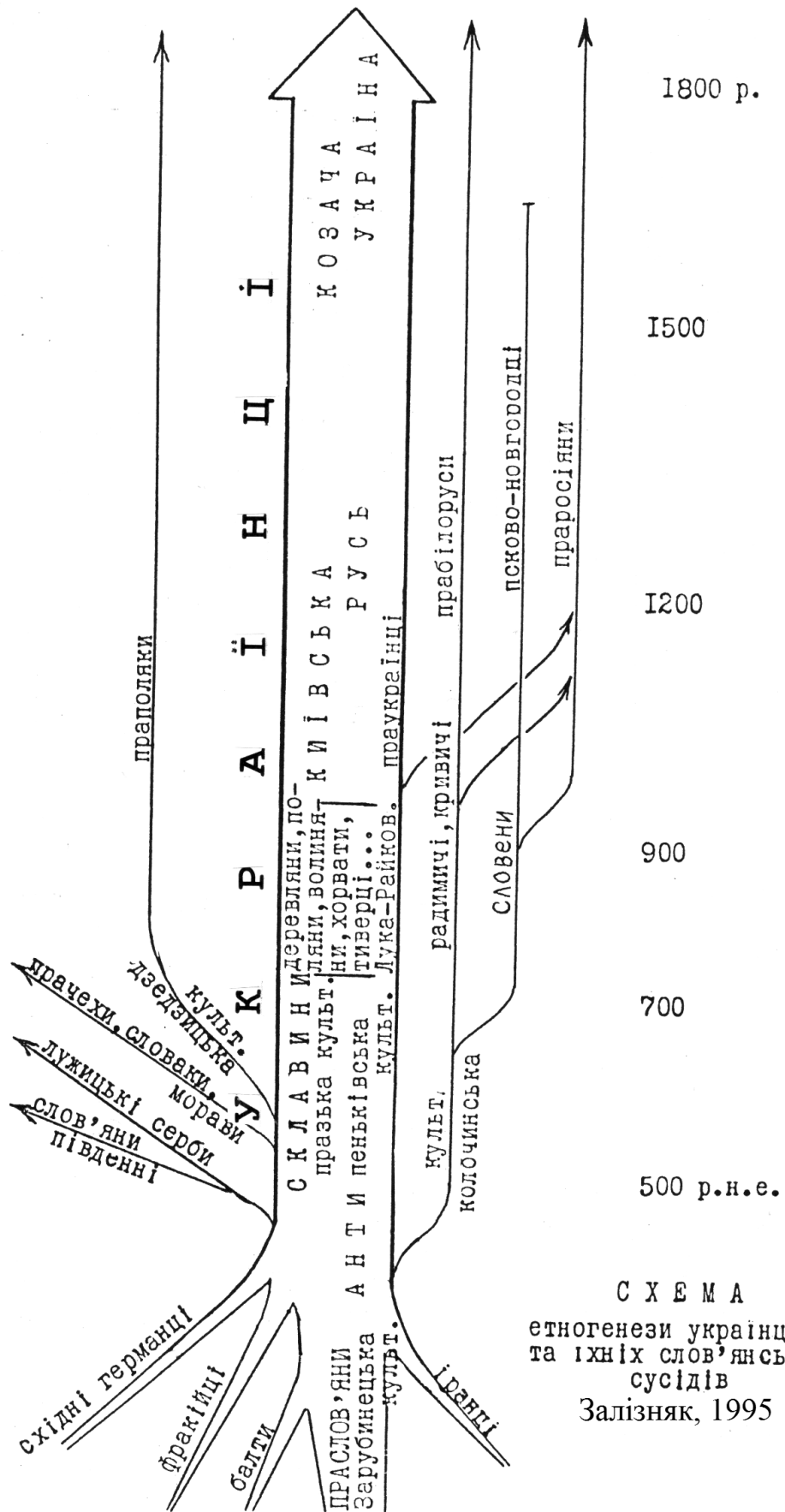

Рис. 4. Схема безперервного розвитку українського народу з раннього середньовіччя до нашого часу

насамперед кераміки, від кінця X ст. до сьогодення – переконливе свідчення безперервного розвитку шляхетських родових гнізд протягом тисячоліття. Ілюстрації XV–XVIII ст. фіксують значну частину цих сіл під їхніми сучасними назвами.

Не лише села, а й деякі городища Овруччини безперервно функціонували починаючи з кінця X по XVIII ст., про що свідчить їхній культурний шар. Таке городище-довгожителю розташоване в с. Норинськ неподалік м. Овруча (рис. 2).

Тисячолітню безперервну тяглість розвитку сіл Овруччини наочно демонструють численні сільські кладовища, особливо цвинтарі родових сіл околичної шляхти. Серед киеворуських курганів (іноді до 2 м заввишки) стоять сучасні хрести та невеликі плити з місцевого червоного кварциту, що позначають могили останніх століть (рис. 3).

На Овруцькому кряжі відомо близько 80 киеворуських курганних могильників. Багато з них до сьогодні місцеві жителі використовують як традиційні місця поховань. Фактично, принаймні частина кладовищ Овруччини функціонує як цвинтарі з часів Володимира Великого. Інакше кажучи, корінні мешканці Овруччини досі дотримуються киеворуської традиції, що пережила тисячоліття.

Учасник Східноволинської археологічної експедиції ІА НАНУ Сергій Павленко був присутній під час чищення криниці в с. Прибитки. Спочатку разом з мулом дістали уламки глиняних горщиків XVII–XVIII ст., потім – давніших пізньосередньовічних, і нарешті на дні криниці виявилися черепки характерного киеворуського посуду XI–XIII ст. Отже, археологічні матеріали зафіксували функціонування криниці с. Прибитки протягом тисячоліття. Експедиція А. П. Томашевського віднайшла «яскраві докази саме киеворуського походження і джерел формування населення майбутньої Овруцької околичної шляхти» [14, с. 481, 482].

Висновки

Наведені археологічні та історичні факти дають підстави стверджувати про безперервність

етнокультурного розвитку в межах Овруцької та Заузької волостей єдиного автохтонного етнокультурного організму, принаймні з другої половини X ст. до нашого часу. Осаджені київськими князями в Заушші руські бояри та дружинники з підлеглими землеробами в пізньому середньовіччі трансформувалися в овруцьку околичну шляхту із залежними селянами.

Середньовічний етнонім автохтонів Заушшя, як і всіх інших корінних мешканців України, «русин», «руський» у модерні часи трансформувався в сучасний «українці». Зміна етноніма народом у перебігу історії є радше нормою, ніж винятком в етнічній історії Європи. Волохи, ляхи, московити середньовіччя в модерні часи відомі під іншими іменами (етнонімами) – румуни, поляки, росіяни відповідно. Один народ у різні історичні періоди свого буття часто фігурує під різними іменами. Саме так сталося і з українцями, які, зародившись у ранньому середньовіччі у вигляді кількох споріднених племен (склавини, анти, волиняни, деревляни, поляни, уличі, тиверці, білі хорвати), що спілкувалися близькими діалектами, в часи Київської Русі об'єдналися під спільним етнонімом «русини, руські», який у XIX ст. змінився на сучасний етнонім «українці» (рис. 4).

Переконливо засвідчена археологічними матеріалами тяглість етнокультурного розвитку на етнічних землях українського народу, зокрема на Овруччині, свідчить, що мешканці Південної Русі X–XIII ст. представляли український етнос на середньовічному етапі культурно-історичного розвитку. Мешканці киеворуських Києва, Переяслава, Львова, Лучеська, Вруччя були українцями тією ж мірою, як тогочасні жителі Лондона, Парижа, Гнезно були англійцями, французами, поляками відповідно. Це були українці, англійці, французи, поляки на їхньому середньовічному етапі розвитку, які поступово з часом трансформувалися у відомі нам етноси сучасної Європи з їхніми своєрідними мовами та етнокультурами.

Список літератури

1. Антонович В. Б. О содержании актов об околичной шляхте / В. Б. Антонович // Архив Юго-Западной России. – К., 1867. – Ч. 4, Т. 1. – С. 1–62.
2. Бех М. Історичний розвиток «околичної» шляхти села Бехи Коростенського району Житомирської області: формування соціально-культурних особливостей (XV – поч. XX ст.) / М. Бех // Переяславський літопис. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 5. – С. 9–16.
3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Даніель Бовуа. – К. : Інтел, 1996. – 416 с.
4. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / Даніель Бовуа ; пер. з фр. Зої Борисюк. – Львів : Кальварія, 2007. – 296 с.
5. Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Трансільванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Гійом Левассер де Боплан ; АН УРСР, Археогр. коміс., Ін-т історії, Ін-т сусп. наук, Укр. ін-т Гарвард. ун-ту. – [1 вид.]. – К. : Наук. думка, 1990. – 256 с. – (Україна в міжнародних зв'язках : хроніки, мемуари, щоденники).
6. Довнар-Запольский Н. В. Украинские староства в первой половине XVI в. / Н. В. Довнар-Запольский. – К. : Тип.

- Имп. ун-та св. Владимира акц. о-ва печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1908. – 115 с.
7. Карпини Иоанн де Плано. История Монголов / Иоанн де Плано Карпини; пер. с латин. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1911. – С. 25.
  8. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли / П. Г. Клепатский. – Т. 1 : Литовский период. – Одесса : Тип. «Техник», 1912. – 477 с.
  9. Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. / А. О. Козловський. – К. : Наук. думка, 1990. – 168 с.
  10. Плансон А. Сословия в древней и современной России, их положение и нужды / А. Плансон. – СПб. : издание книгопродавца В. И. Губинского, 1899 (Калашников. тип. А. Л. Трунова). – 118 с.
  11. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. И. Теодорович. – Почаев : Тип. Почаево-Успенской лавры, 1888. – 434 с.
  12. Погодин М. П. Записки о древнем русском языке (Письмо к И. И. Срезневскому) / М. П. Погодин // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – СПб., 1856. – Вып. 2, Т. 5. – С. 70–91.
  13. Тимошенко В. У лещатах двоголового орла (Овруцька околична шляхта в XIX – на початку XX ст.) / В. Тимошенко // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 55–59.
  14. Томашевський А. П. Середньовічна Овруцька волость і феномен Овруцької околичної шляхти / А. П. Томашевський // Наукові записки з української історії. – К., 2008. – Вип. 20. – С. 466–488.
  15. Тутковский П. А. Побережье р. Норина в Овручском уезде (геологическое и географическое описание) / П. А. Тутковский // Труды Общества исследователей Волыни. – 1911. – Т. 6. – С. 59–160.
  16. Тутковський П. А. Славчансько-Овруцький кряж та узбережжя ріки Славечни / П. А. Тутковський. – К., 1923. – 71 с. – (Труди Фіз.-мат. відділу ВУАН. – 1923. – Т. 1, вип. 1).
  17. Черв'як К. Г. Шляхта околична на Коростенщині / К. Г. Черв'як. – К. : [б. в.], 1927. – 20 с.
  18. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XIX ст. / В. С. Шандра. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 427 с.
  19. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна / Наталя Яковенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 416 с.

L. Zaliznyak

OVRUCH SUBURBIAN GENTRY AND THE PROBLEM OF THE UKRAINIANS' GENESIS

The article discusses the problem of continuity of the ethno-cultural development of the native population of Ovruch region during the past thousand years. It is based on the materials of ethno-archaeological expeditions of the Research Institute of Ukrainian Studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine and the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2016. Numerous archaeological and writing sources convincingly testify to continuous development of many inhabited locations in Ovruch region from the end of the 10th century to this time. Especially it touches the family centres of the Ovruch suburban gentry, which by tradition leads to the genealogy of combatants and boyars of Kyiv Rus. From the archaeological data, a considerable part of villages of Ovruch region was founded in the 10–12th centuries and has been continuously developing to this time. Numerous cemeteries of the region are located directly on the burial mound dating back to the times of Kyiv Rus. Continuous development during the past millennium is demonstrated by materials of castles of ancient settlements of the towns of Norinsk and Ovruch.

A genetic connection of autochthons of the Ovruch ridge with the Russ population of the region of the 10–13th centuries is a persuasive argument on behalf of the Early Middle Ages version of the origin of the Ukrainian ethnos. Ukrainians, like the majority of peoples of the middle zone of Europe (English, French, Spanish, Germans, Poles, Czechs, Serbians, Croats, and the like), originated in Early Middle Ages (the 5–7th centuries) and have continuously developed in their ethnic areas to this time. Archaeological materials from numerous settlements of Ovruch region and Late Middle Age chronicles of the 15–18th centuries give convincing proofs on behalf of the Early Middle Age sources of the Ukrainian people.

Keywords: ethnology, archaeology, Ovruch ridge, Kyiv Rus, genesis of Ukrainians, continuity of ethno-cultural development.

Матеріал надійшов 05.10.2016